

FONOLOJİYA DEVOKA ZAZAKÎ YA GIMGİMÊ

Phonology Of Gimgim's Zazaki Accent Zazakinin Gimgim Ağzının Fonolojisi

İbrahim BİNGÖL¹

KURTE

Di vê gotarê de em di devoka zazakî ya Gimgimê de li ser mijara fonolojîyê rawestîyan. Me xwest ku em dîyar bikin bê ka di devoka Gimgimê de çend deng hene, çend deng dengdêr in, çend deng nedengdêr in, deng çawa diguhere, çawa racidive, çawa dikeve.

Derbarê fonolojîya zazakî de xebatên serbixwe pir kêr in. Yê li ser fonolojîya devokan jî hîn kêmtir in. Divê di vî warî de xebatên taybet bîn kirin. Belkî bi vî awayî standardîzekirina zazakî hêsan dibe.

Bêjeyên Sereke: Fonolojî, Deng, Dengdêr, Nedengdêr, Devoka Gimgimê.

ABSTRACT

This article deals with the phonology of Gimgim's zazaki accent. In this article we focus on how many sounds there are, how many sounds are vowels, how many are consonants, how sounds change, how they contract, how they drop in Gimgim's accent.

About the phonology of Gimgim's accent few studies have been conducted. The ones about the phonology of accents have been conducted fewer. In this

1 Xwendekarê doktorayê li Şaxa Makezanista Ziman û Wêjeya Kurdî ya Zanîngeha Zaxoyê ibrahimbingol@hotmail.com

field it is necessary to conduct special studies. Maybe in this way standardization of zazakî can be easy.

Key Words: Phonology, Sound, Vowel, Consonant, Gimgim's accent.

ÖZET

Bu makalede Zazakinin Gimgim ağzının fonolojisini ele aldık. Gimgim (Varto) ağzında kaç ses var, kaç ses ünlü, kaç ses ünsüz, sesler nasıl değişiyor, nasıl büzüşüyor ve nasıl düşüyor bu gibi sorunları ele almaya çalıştık.

Genel olarak Zazaki Fonolojisi üzerine çalışmalar çok azdır. Hele şivelerin fonolojisi üzerine olanlar ise yok denecek kadar azdır. Bu alanlarda özel çalışmaların yapılması gerekir. Belki böylelikle Zazakinin standartlaşması da kolaylaşır.

Anahtar Kelimeler: Fonoloji, Ses, Ünlü, Ünsüz, Gimgim Ağzı.

DESTPÊK

Ku em bibêjin ku ziman bi xwe deng e, ev yek dê ne mubalexe be. Bi rastî kes nikare zimanekî bê deng bihesibîne.

Heta niha bi giştî di zazakî de bi taybetî jî di devoka Gimgimê de li ser pergala deng xebat nehatine kirin. Ev mijar kûr û dirêj e, divê li ser vê lêkolînê û xebatên zanistî bîn kirin. Em li vir tenê bi gelemperî li ser fonolojîya devoka Gimgimê radiwestin û amaje dikin ka di axaftina rojane de deng çawa diguherin, çawa racidivin, çawa diftongayz dibin hwd.

Wekî tê zanîn sê devokên zazakî yên mezin hene. Ev sê devok wekî devoka Bakur, devoka Navendî û devoka Başûr hatine dabeşkirin. Xuya ye ku ev dabeşkirina wan devokan li gor herêman hatiye kirin lê bi vî avayî hinek tevlihevî çêdibin. Li gor mezheban dabeşkirin çêtir xuya dike. Em dikarin van sê devokên mezin wiha dabeş bikin:

1) Yên ku dibêjin “Heq razî bo/Xwede razî be” yanê devoka bakur, piraniya wan Alewî ne.

2) Yên ku dibêjin “Homa razî bo/Xwede razî be” yanê devoka navendî, piraniya wan Şafî ne.

3) Yên ku dibêjin “Allah razî bo/Xwede razî be” yanê devoka başûr, piraniya wan Hanefî ne.²

2 Ji bo agahiyên eşîrên zazayan û mezhebê wan bnr. Ercan Çağlayan, Aşiretler Raporu'na göre Zaza Aşiretleri, dnd. Zazalar, Kültür ve Kimlik, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ç. 1 İstanbul, Mart 2016, r. 203.

Devoka Gimgimê dikeve nav gruba “Heq razî bo”. Em dikarin bibêjin di Gimgimê de axêverên vê devokê hema hema hemû Alewî ne.

Navçeya Gimgimê bi fermî girêdayî başarê Mûşê ye. Navê wê yê fermî Varto ye. Li bakurê Gimgimê bajarê Muşê, li rojhilat navçeya Bulanikê, li başûr navçeyên Tekman û Hinisê, li rojavayê wê jî navçeyên Kanîreş û Bongîlanê hene. Derdora wê bi çiyayan dorpêçkirî ye. Li başûrê wê çiyayên Şerefdînê, li rojhilat çiyayên Xanşerefê, li bakur jî çiyayên Bîngolê cih digirin. Rûpîva wê 1418 kîlometre kare ye. Ji deryayê bilindahîya wê jî 1650 metre ye.³

Devoka Gimgimê ji aliyê fonolojîyê ve ji devokên din hinek cudatir e. Xuya ye ku ev cudatî piranî ji bandora kurmancî tê. Çimki derdora gundên zazayên Gimgimê bi hemû gundên kurmancan hatiye dorpêçkirin. Di têkîliya zazayan û kurmancan de, bi taybetî jî di danûstendinan de, zaravayê kurmancî serdest e, yanê di nav zazayan û kurmancan de zimanê aborî kurmancî ye. Bi gotineke din di guhertina dengên devoka zazakî ya Gimgimê de tesîra “temasê zimên” (*language contact*) gelek e. Lê ev mijar çarçoveya vê gotarê derbas dibe.

Wekî tê zanîn di xebatên zimên de du rêbazên bingehîn hene:⁴

- 1) Rêbaza senkronîk
- 2) Rêbaza dîyakronîk

Di vê xebatê de me rêbaza senkronîk bi kar anî. Senkronîk bêjeyeke yewnanîya kevn e. Bêjeyeke hevedudanî ye. Ji daçeka **σύν** (hem) û **χρόνος** (dem)ê pêk anîye û manaya “**hemdemî**” dide. Ev rêbaz li ser zimanekî zindî û tê axaftin disekine û di vî zimanî de rastî û rewşên ku tên dîtin tespît dike û wan teswîr dike. Lê belê bandor û sebebên van tiştan venakole.⁵ Ji ber ku li ber destê me gelemperî derbarê zazakî de bi taybet jî derbarê devoka Gimgimê de tekstên kevn û resen tunene, em nikarin bi kûrahî rêbaza dîyakronîk bi kar bînin.

Çavkanîya velekolinê ya herî sereke nivîserê van rêzikan e ku 56 salî ye û heta 8 salîya xwe bi tenê bi vî zaravayî axaivîye. Çavkanîyên din jî bi piranî ew xeberoşk in ku min ji kalan guhdar kirîne û dengên wan qeyd kirine. Ji ber ku ev qeyd dirêj in, em nikarin di pêvekê de nîşan bidin. Di van salên dawî de derbarê devoka Gimgimê de hin xeberoşk û çîrok çapbûne lê piranîya van berheman rasterast ne li gor axaftina devoka Gimgimê bûn. Loma me ji van berheman zêde sîd negirt.

3 <http://varto.meb.gov.tr/ilcemiz.html> (dîroka ji înternetê girtine: 20. 01. 2017)

4 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Türk Dil Kurumları Yayınları*, Ankara, 2009, r. 37.

5 H.b. r. 38

1. FONOLOJİ (PHONOLOGY)

Heta niha di warê zimannasîyê de ziman gelemperî wek sê beşan hatiye da-beşkirin: Fonolojî, Morfolojî û Sentaks. Di xebatên ku li ser zazakî hatine kirin de, a ku herî kêr hatiye vekolan beşa fonolojî ye. Mirov dema ku cudahîya di navbera devokên zazakî de dinere, dibîne ku cudahîya herî mezin di aliyê fonolojî de ye.

Li gorî Peter Ladefoged û Keith Johnson, fonolojî pênaseya sîstem û qalibên dangan e ku di zimanekî de pêk tên.⁶ Em dikarin bibêjin fonolojî bi awayekî tespîtkirina dengên cuda ne. Li gor zimannaseke tirk Doğan Aksan jî, fonolojî rastexwe berê xwe dide hêmanên zimên û li ser fonemên di van hêmanan de û li ser peywîr û rêzbûna wan hûr dibe.⁷

1.1 Nivîsguhêzî (Transcription)

Pergala nivîsguhêzîyê ya vê gotarê, pêk tê li ser binemaya alfabeya kurdî-latînî ya ku ji aliyê Celadet Bedirxan ve hatiye sazîkirin û ji aliyê *Grûba Xebate ya Vateyî* ve jî tê bikaranîn. Alfabeya Celadet Bedirxanî bi pîranî fonetîk e, bi gotineke din her herf fonemekê temsîl dike. Herwiha di zazakîya Gimgimê de (heke berevajîyê vê neyê gotin jî vir bi şûn de bi kurtî “**di zazakî de**”) çend fonem hene ku di vê alfabeyê de wekî herf nehatine temsîlîkirin lê bikarneanîna van foneman di nivîs û xwendinê de pîrsgirêkeke ewqas mezin dernaxe holê. Pîrsgirêka mezin tenê di bêjeyên cot-kêmtirîn ‘*minimal pairs*’ de derdikeve holê. Paşê em ê li ser vê mijarê rawestin.

Alfabeya Celadet Bedirxanî

Alfabeya Celadet Bedirxanî jî 31 herf û cotnedengdêrek (two consonant clusters) ‘**xw’yê** pêk tê:⁸

Herfên Girdek

A B C Ç D E Ê F G H I Î J K L M N O P Q R S Ş T U û V W X Y Z

Herfên Hûrdek

a b c ç d e ê f g h i î j k l m n o p q r s ş t u û v w x y z

Ji van herfan 23 nedengdêr; 8 heb jî dengdêr in.

1.2 Dengdêr (Vowels)

Dengdêr 8 heb in, ji van 3 heb kurt in, 5 heb jî dirêj in.

6 Peter Ladefoged û Keith Johnson, *A Course in Phonetics*, ç. 6, Wadsworth, Cengage Learning, Kanada, 2011, r. 33.

7 Doğan Aksan, *Her Yönlüyle Dil*, Türk Dil Kurumları Yayınları, Ankara, 2009, r. 28.

8 Emir Celadet Alî û Roger Lescot; *Kürtçe Grameri*, Doz Yayıncılık, İstanbul, r. 3.

Tablo 1. Dengên dengdêr:

	Pêşderkî	Navderkî		Paşderkî
	Rast	Rast	Gilover	Gilover
Bilind	î	i	u	û
Navîn	ê	e		
Nizm		a		o

Tablo 2. Dengdêrên kurt:

Deng	Zazakî	Kurmancî	Zazakî	Kurmancî	Zazakî	Kurmancî
e	dest	dest	serd	serma	bext	bext
i	bira	bira	gilbe	gûşî	mix	mix
u	huşk	hişk	hurak	tevşo		

Tablo 3. Dengdêrên dirêj:

Deng	Zazakî	Kurmancî	Zazakî	Kurmancî	Zazakî	Kurmancî
a	pak	pak	nak	navik	par	par
ê	mêrik	mirov	kêm	kêm	sêm	sîm
î	cîran	cînar	nîçik	niçik	mîyane	navpişt
o	goşare	gustîlk	moreke	morîk	por	por
û	rûçik	rûcîk	dûman	duman	mûye	mû

1.2.1 Dîftong (Diphthong)

Dîftong ji du dengên dengdêr pêk tê lê wekî fonksiyonê dengê dengdêrekê tîne cih. Di zimanê latînî de ev deng “**ae**”, “**au**”, “**oe**”, “**eu**” ne. Ev deng di îngilîzî de wekî bilêvkirina lêkerên “**take**”, “**buy**”, “**fear**”, “**go**” hwd. ne. Dîftong di eslê xwe de di devoka Gimgimê de tuneye lê dibe ku di hin bêjeyên ji zimanên biyanî deynkirî de hebin. Wekî **mînak**: **Sausûb** (navê ji bo mêran), **taune** ‘zefran’, **qaute** hwd. Herweha di devoka Çewlîg û Paluyê de dîftong heye wekî **mînak** “**reuc**” ‘roj’, “**bueç**” ‘boçîk’, “**duir**” ‘dûr’, “**xuert**” ‘xort’ hwd.

Nîşe: Dengê “**ê**” ya devoka Gimgimê di hin devokên din de dîftongayz dibe, dibe “**ey**”.

Mînak:

Kêf → keyf

Rêna → reyna ‘disa’ hwd.

1.2.2 Pevguherîna Dengdêran

A. Wexta ku dengê kelijandî “**y**” bikeve navbera dengê “**ê**” û dengên dengdêr, dengê “**ê**” diguhere dibe “**î**”.

Mînak:

Di kêşana neyînî ya lêkera “**biyene**” de, yanê bi gotinek din di kopulayê de dema ku mirov morfema neyînî “**nê**” bîne pêşîya lêkerê:

“**nê+o**” dibe “**nîyo**” ‘ne ew e’ (yekhejmar nêr)

“**nê+a**” dibe “**nîya**” ‘ne ew e’ (yekhejmar mê)

“**nê+ê**” dibe “**nîyê**” ‘ne ew in.’ (pirhejmar)

B. Di kêşana neyînî ya lêkera “**ameyene**” de, di dema borî de dîsa

“**nê+amo**” dibe “**nîyamo**” ‘nehat’ (yekhejmar nêr)

“**nê+ama**” dibe “**nîyama**” ‘nehat’, (yekhejmar mê)

“**nê+amê**” dibe “**nîyamê**” ‘nehatin’. (pirhejmar)

Di van mînakan de xuya dibe ku dengê “**ê**” berî dengdêran dibe dengê “**î**”.

C. Carinan di raweya fermanî û xwestinê de ku piştî pêşgira “**bi**” lêkerên ku bi dengê “**w**” dest pê dike, bên “**i**” diguhere dibe “**û**”.

Mînak:

Bi+wane → **bûwane** ‘bixwîne’, **bi+waze** → **bûwaze** ‘bixwaze’

D. Di dema borî de reha (stem) lêkerê bi dengê “**e**” yan jî dengê “**a**” biqede û morfema kesê yekemîn û mê “**e**” bê dawîya van rehan vê demê ev her du deng di bin bandora dengê kelejandî “**y**” de dibe “**ê**”.

Mînak:

Ame + e → **ameye** → **amê** ‘Ew hat.’ (yekhejmer, mê)

Pîye mi **ame**. ‘Bavê min hat.’

Maya mi **amê**. ‘Dîya min hat.’

Mînak:

Da + e → **daye** → **dê** ‘da’

Pîye mi beranê **da** mi. ‘Bavê min beranek da min.’

Pîye mi bizê **dê** mi. ‘Bavê min bizinek da min.’

E. Hin navdêr dema ku dibin lêker dengê wan ê dirêj kurt dibe.

Mînak:

Xebat-xebetîyene ‘xebitin’ **tebat-tebetîyene** ‘tebitin’

1.2.3 Ketina Dengdêran

A. Wexta ku piştî pêşgira “**bi**” dengên dengdêr bên dengê “**i**” dikeve.

Mînak:

Biaqil dibe “baqil”.

B. Carinan di kêşana lêkeran de dema lêker bi dengdêrê dest pê bike “**i**”ya “**bi**”yê û “**ê**”ya “**nê**”yê dikeve.

9 Terry Lynn Todd; *A Grammar of Dimili Also Known Zaza*, İremet Förlag, Stockholm, 2002, r. 39

Mînak:

Bi + ê → **bê** ‘were’

Nê + êno → **nêno** ‘naye’(yekhejmar, nêr)

Nê + êna → **nêna** ‘naye’(yekhejmar, mê)

Nê + ênê → **nênê** ‘nayin’ (pirhejmar)

Bi + erze → **berze** ‘bavêje’

Bi + once → **bonce** ‘bikşîne’

Dema bêjeyên mê yên ku dawîya wan bi dengê “**e**” diqedin, morfemên îzafeyê yan jî gireyên pirhejmarîyê bigirin, an jî berî lêkera “**bîyene/bûn**” bên, “**e**” dikeve

Mînak:

Waye + a → **waya** mi, ‘xwişka min’

Waye + î → **wayî**, ‘xwişk’ (pirhejmar)

Miloçike+î → **miloçikî** ‘morî’ (pirhejmar, xwerû)

A miloçik **a**. ‘Ew morî ye.’

C. Bêjeyên ku dawîya wan bi dengê “**î**” diqedin, dema ku di rewşa xwerû de morfema pirhejmarîyê “**î**” digirin, yek ji wan dikeve lê ev dengê “**î**” dirêj tê xwendin.

Kardî + î → **Kardî** ‘kêr.’ (pirhejmar, xwerû)

Dema ku bêjeyên mê yên ku dawîya wan bi dengê “**a**” diqedin, morfema îzafeya yekhejmarî “**a**” bigirin, yek ji wan dikeve, dema ku morfema îzafeya pirhejmarî “**e**” digirin dengê “**a**” dikeve.

Mînak:

Manga + a → **manga** mi ‘çêleka min’

Manga + ê → **mangê** mi ‘çêlekên min’

D. Bêjeya neyîni “**me**” ji bo fermanî, dema ku tê ser lêkerên ku bi dengdêran diqedin, “**e**”ya “**me**”yê dikeve.

Mînak:

Me + ê → **mê** ‘meyê’

E. Di dema borî de heke reha lêkerê bi dengê “**î**” biqede, di kêşana cihnavên pirhejmar de morfema kesî “**î**” nayê pêvekirin, lê ev “**î**”ya dawî dirêj tê xwendin.

Mînak:

Şî + î → **Şî** ‘çûn’

1.2.4 Dengdêrên Navbergir (Interfix)

A- Di bêjeyên hevedudanî de dengdêrên navbend tèn bikaranîn.

Mînak:

Fek + gale → **fekegale** ‘devgale’

Çim + teng → **çimeteng** ‘çavteng’

Çim + dejan → çimedean ‘çaveşi’

Rast + rast → rasterast

Nişe: Gihaneka “û” jî carinan wekî navbendekê tê bikaranîn, lê di axaftinê de wekî “o” tê xwendin.

Mînak:

Veng + vaj → vengûvaj ‘gotûbej’, zav + zeç → zavûzeç ‘zarûzeç’

1.3 Nedengdêr (Consonants)

Nedengdêr di derketinê de rastî astengîyan tèn û bêyî alîkarîya dengdêran dernakevin. Nedengdêr di nava xwe de dibin sê bir.

1. Li gorî cîderka dengan
2. Li gorî şeweyê derketina dengan
3. Li gorî asta derketinê

Tablo 4. Dengên nedengdêr:

				Li gorî cihê derketinê							
				Lêvî Bilabial	Lêvîdani Labiodental	Didani Dental	Dûyîkamdevî Alveopalatal	Piştkamî Velar	Zimanokî/ Uvular	Gewrîyî Glottal	
Li gorî şeweyê û asta derketinê	Teqok (Plosive)	Hilm. Asp.	Bêjen Vl.	p ^h		t ^h		k ^h			
		Nehilm. Unasp.	Bijen Vd.	p		t		k			
				b		d		g	q		
	Sûyoka girtî (Affricative)		Bêjen Vl.				ç				
			Bijen Vd.				c				
	Sûyoka (Fricative)		Bêjen Vl.		f	s	ş	x			
			Bijen Vd.		v	z	j	ħ			
	Difnî (Nasal)		Bijen Vd.	m		n					
	Rexkî (Lateral)		Bijen Vd.			l					
	Tepok (Flap)		Bijen Vd.			r					
Nîvdengdêr (Semivowel)		Bijen Vd.	w			y			h		

Nişe: Asp.: Aspirated, Unasp.: Unaspirated, Vl.: Voiceless, Vd.: Voiced

1.3.1 Nedengdêrên Hilmandî ‘Aspirated’ û Nehilmandî ‘Unaspirated’

Di hinek zimanan de du versiyonê dengên “**p, ç, t, k**” hene: hilmandî û nehilmandî. Dengên hilmandî dema ku ji devê mirov derdikeve, dengêkî wekî “**h**” jî pê re derdikeve. Ji bo jihev cudakirina dengên hilmandî û nehilmandî rêyeke hêsan heye. Dema ku mirov van dengan bi lêv dikin, heke kaxizekê daynin ber devê xwe, di dengên hilmandî de kaxiz dilive, lê di dengên nehilmandî de nalive. Wekî me berê got dengên hilmandî û nehilmandî tenê di bêjeyên cot-kêmtirîn ‘*minimal pairs*’ de fonem ‘*contrastive distribution*’ in, lê belê di rewşên din de alofon ‘*complementary distribution*’ in. Ji ber ku di devoka Gimgimê de bêjeyên cot-kêmtirîn ên wiha zêde nînin, ji ber temsîlnekirina wan di alfabe yê de pirs girêkên mezin dernakevin holê. Lê em dê di vê xebata xwe de li cihên hewce, ji bo dengên hilmandî herfa “**h**” bi kar bînin.

Tablo 5. Dengên hilmandî û nehilmandî:

Hilmandî	Nehilmandî
P ^h ane [‘gule/agir’ berde] P ^h ane! ‘berde!’	Pane ‘pehn’ Kemera pane girs a ‘Kevirê pehn mezin e’
P ^h ûç ‘pûç’ Nê p ^h ûç ê ‘Ev pûç in’	Pûç ‘gore’ Nê pûç ê ‘Ev gore ne’
P ^h îne ‘pîne’ Mî rê p ^h îne lazim o ‘Ji min re pîne lazim e’	Pîne ‘pihîn’ Na pîne girane bîye ‘Ev pihîn giran bû’
T ^h ûj ‘tûj’ Na kardî t ^h ûj a ‘Ev kêr tûj e’	Tûj ‘tûj’ No îsot tûj o ‘Ev îsot tûj e’
T ^h ers ‘brevajî’ Nê lajekî çaketê xo t ^h ers kerdo pay ‘Vî lawikî çaketê xwe berevajî li xwe kiriyê’	Ters ‘tirs’ Ters kewt zerreyê min ‘Tirs ket dilê min’
K ^h al ‘kal’ No lazûg k ^h al o ‘Ev lazût kal e’	Kal ‘kal’ No merik kal o ‘Ev mirov kal e’
K ^h alik ‘kalik’ No lazûg k ^h alik o ‘Ev lazût kalik e’	Kalik ‘kalik’ Kalik! Bê ma şîme ‘Kalik! Were em herin’

1.3.2 Nedengdêrên “**x**” û “**ħ**”

Wekî tê zanîn dengê “**x**” di alfabe ya Celadet Bedirxan de wekî herfekê cih negirtiye. Lê dengên “**x**” û “**ħ**” rengedeng nînin, du fonemên cuda ne. Her çiqas di devoka Gimgimê de bêjeyên ku tê de dengê “**x**” hene, zêde nebin û piranîya wan ji esle xwe ji erebkî hatibin girtin, dîsa jî netemsîl kirina vê fonemê di alfabe yê de kemasîyek e. Ji bo her du foneman çend mînak:

Tablo 6. Dengenên x û ẍ:

X	ẍ
Xal ‘xal’	Gaxan ‘gaxend, kosegelî’
Xaftila ‘xaftila’	Ėezna ‘xezîne’
Xalike ‘xalî’	Ėerîb ‘xerîb’
Xalî ‘xalî’	Ėize ‘pêtag’
Xaşîye ‘xîrar, xaşî’	Ėizalik ‘rijî, xijîleg’
Xavike ‘to, serşîr’	MiĖurbe ‘hingor’
Xebat ‘xebat’	KuĖuke ‘kuxik’
Xelate ‘xelat’	Tîxe ‘têx’
Xeleke ‘xelek’	Cixiz ‘cixiz’
Xirab ‘xirab’	Ėêx ‘dîn’
Xo ‘xwe’	Ėizag ‘taxok, kaşkaşk’

1.3.3 Cotnedengdêr (Two-Consonant Clusters)

Em dikarin bibêjin di tu devokên zazakî yên îroyîn de cotnedengdêr tunene, lêbelê hin bêjeyên hene ku di nav xwe de cotnedengdêra “**xw**” diparêzin, wekî “**xwezî**”, “**xwezîla**”, “**xwendî**” hwd. Ev peyv jî di eslê xwe de ji zaravayê kurmancî hatine deynkirin. Bêjeyên ku di kurmancî de cotnedengdêra “**xw**” dihundurînin, di zazakî de pir caran “**x**”ya van, car caran jî “**w**”ya van dikeve.

Mînak:

Xwarin → werdene

Xwendin → wendene

Xwe → xo

1.3.4 Nedengdêrên Alîkar

Di zazakî de du dengdêr li pey hev nayên. Dema ku du dengdêr li pey hev bîn, dengekî alîkar dikeve nav wan û vegotinê hêsantir dike. Di zazakî de sê dengên alîkar hene: “**y, w, h**”

Mînak:

Kardî+a → kardîya mi ‘kêra min’

Di kêşana lêkera bûnê de di cihnavên sêyemîn yên yekhejmar û nêr û mê de, ku berî lêkera bûnê bêjeyeke bi herfa “**a**” qedîyayî bê, herfa “**w**” wek alîkar dikeve nav van.

Mînak:

Na çêneke hosta **wa** ‘Ev keçik hosta ye’

No lajek hosta **wo** ‘Ev kur hosta ye’

Di hin bêjeyên bîyanî de car caran “**h**” wekî dengekî alîkar peywir digire.

Mînak:

Saate → sa**h**ate, sa**h**ate şeş a.

Nîşe: Di hin mînakan de herfa “**n**” wekî herfa kelijandî xuya dibe, lê eşkera ye ku di van bêjeyan de herfa “**n**” di eslê xwe de hebûye, paşê ketiye lê dema ku piştî wê bêjeyê dengdêrek bê “**n**” nakeve, cihê xwe diparêze.

Mînak:

Na qelema **min** a ‘Ev pênuşa min e.’

Na qelema **man** a ‘Ev pênuşa me ye.’

Di her du mînakan de jî xuya ye ku cihnavaya “mi” di eslê xwe de “min”; ya “ma” jî “man” e.

1.3.5 Pevguherîna Nedengdêran

A. Lêkerên ku di dema borî de reha xwe bi “**st**” û “**t**” diqedin an jî di radera xwe de van dangan dihundurînin, di rehên wan ên dema niha de ev deng diguherin dibin “**z/j/ç**”.

Mînak: Viras**st**ene ‘çêkirin.’ Ê viras**t** ‘Wî çêkir’ → O virazeno ‘Ew çêdike’

E**st**ene ‘avêtin.’ Ê e**st** ‘Wî avêt’ → O erzeno ‘Ew davêje’

Was**st**ene ‘xwestin.’ Ê was**t** ‘Wî xwest’ → O wazeno ‘Ew dixwaze’

Potene ‘pehtin.’ Ê pot ‘Wî pijand’ → O pojeno ‘Ew dipije’

B. Di hin bêjeyan de “**b**” carinan wekî “**v**” tê bikaranîn.

Mînak:

Te**ber**/tever

Çê**ber**/çêver

Xe**bat**/xevat

He**sab**/hesav

Se**ba**/seva,

Ce**b**/cev hwd.

C. Di hin bêjeyan de “**v**” car carinan wekî “**f**” tê bikaranîn.

Mînak:

He**vsar**/hefsar

D. Bilêvkirina dengê “**r**” gelek zahmet e. Di hin zimanan de ev deng tune ye jî. Ji ber ku cîderkê wan nezîkê hevdu ne, pir caran di şûna “**r**” de dengên “**l**” û “**y**” tên bikaranîn. Mesela japon nikarin dengê “**r**” û “**l**” ji hev derxin¹⁰.

Mînak:

Bi**r**usk/bilusk

Fî**r**ar/fîlar

Çi**r**a/çîla

Do**r**im/dolime

Qe**r**ebalix/qebebalix

Şi**r**germ/şîlgerm

Şi**r**mak/şîlmak

Rakerdene → yakerdene ‘vekirin.’ Çêver **y**ake! ‘Derî veke!’

Rabirneyene → yabirneyene ‘vebirandin.’ Kaviran bizekan ra **y**abirne! ‘Berxan ji karan veqetîne!’

10 Peter Ladefoged û Keith Johnson, *A Course in Phonetics*, ç. 6, Wadsworth, Cengage Learning, Kanada, 2011, r. 179.

Racêrayene → **yacêrayene** ‘vegerin.’ **Yacêre!** ‘Vegerer!’

Raçarnayene → **yaçarnayene** ‘vegerandin.’ Ê lajekî **yaçarnê** ‘Vî kurî vegerîn!’

Radayene → **yadayene** ‘kolandin, vekirin.’ Na çale **yade!** ‘Vê çalê bikole’

Ragozayene → **yagozayene**. Na axwe **yagoze!** ‘Vê avê veguheze’

Rabîyene → **yabîyene** ‘vebûn.’ Çêver bî ya. ‘Derî vebû.’

Nîşe: Hem di hin devokên din ên zazakî de hem jî li hin herêmên Gimgimê ku bi piranî eşîra Lolan li wan dijîn, dengê “**r**” bi vî awayî naguhere lê bi piranî dikeve.

Mînak:

Rakerdene → **akerdene**, ‘vekirin’

Ragêrayene → **agêrayene**, ‘vegerîn’

1.3.6 Ketina Nedengdêran

Zimanên ku standardîzasyona wan çênebûye û derbasî nivîsê nebûne yan jî dereng derbas bûne, ketina dangan zêde ye di wan de. Peyvek latinî heye dibe, “gotin fir dibe diçe, lê nivîs dimîne”.

A. Di zazakî de dengên ku di dawîya peyvê de ne bi piranî meyla xwe li ser ketinê ne. Jixwe bi vî awayî jî gotin hîn hêsantir û herikbartir dibe. Hem di morfema pirhejmarîyê “**an**” a tewangê de hem jî di morfema pirhejmarîyê “**ên**” a îzafeyê de dengê “**n**” heke dengê dawî be, hertim dikeve.

Mînak: **Kergên dewan** → kergê dewa ‘mirîşkên gundan’

lê belê di “kergê dewanê ma” ‘mirîşkên gundên me’ de “**n**” ya “**an**” jî ber ku ne di dawîyê de ye nakeve.

Dengê “**n**” di hin peyvên din de jî dikeve.

Min → mi

Kamcîn → kamcî ‘kîjan’

B. Car caran dengê “**j**” yê dawî jî dikeve.

Mînak:

Roj → ro, ewroj → ewro ‘îro’

C. Car caran dengê “**k**” yê dawî jî dikeve.

Mînak:

Lak → la ‘ben, ta’

Çik → çî, no çik o? ‘ev çî ye?’

D. Dengê “**h**” hem yê pêşîya hem jî dawîya bêjeyê pir caran dikeve.

Mînak:

Hamnan → amnan ‘havîn’

Heke → eke ‘eke.’ Eke ti bêrê ez jî êna. ‘Eke tu werê ez jî têm.’

Hebe → ebe ‘bi’, Lajê birayê mi ebe otobuse şono Dîyarbekîr. ‘Kurê birayê min bi otobusê diçe Dîyarbekîrê.’

Taw o ke → **tawo** ke ‘dema ku.’ Tawo ke ti ama, mi bostan axwe dênê ‘Dema ku tu hati, min av dida bostanê’

Sira o ke → **siro** ke, ‘dema ku’, Siro ke ma şîme ware, ti çinî bîya. ‘Dema ku em çûn zozên tu tunebûyî.’

Waxt o ke → **wakto** ke, ‘wexta ku’, Waxto ke ma domanî bîme, ma çiqas kêfweş bibîme. ‘Dema ku em zarok bûn, em çiqas kêfxweş bûbûn.’

Ci ra → cira, ‘jê’, Cira vaje wa mêro. ‘Jê re bibêje bila neyê.’

1.5 Cihguherîn (Metathesis)

Di hinek bêjeyên zazakî de nedengdêr cihê xwe vediguhêzîn hev.

Mînak:

Emser → **es**mer, ‘îsal’

Derwes → **dew**res

Emşo → **eş**mo, ‘vê êvarê’

Kerwa → **kew**ra, ‘kirîv’

1.6 Guvaş (Stress)

Guvaş di axaftinê de çê dibe û gelek jî girîng e. Guvaş hem li ser kiteyê hem jî li ser bêjeyê, carinan jî li ser hevokê çê dibe. Wekî bi giştî di kurdî de, di zazakî de jî pir caran manaya hevokê jî binî diguhere. Çimkî di kurdî de hevokeke normal tenê bi guvaşê dikare bibe hevokeke pirsyarî.

Mînak:

Ti şîya ware. ‘Tu çuyî zozên.’ (rast)

Ti şîya **ware?** ‘Tu çuyî **zozên?**’ (pirs)

Guvaş bi piranî di bêjeyê de, di kîteya dawîn de ye.

Mînak:

Kemere, ‘kevir’

Darîye, ‘dara, das’

Hurak, ‘tevşo’

Pîya, ‘pevre’

Aspar, ‘siwar’

1.6.1 Guvaş di Rewşa Bangkirinê de

Li gorî guvaşê rewşa navdêran diguhere.

Mînak:

Hesen şî ware. ‘Hesen çû zozên.’ Li vir guvaş li ser kiteya dawî ye, nav jî nêr e û di rewşa xwerû de ye.

Hesen, hela bê îta. ‘Hesen, hela were vir.’ Li vir guvaş li ser kiteya pêşî ye, nav jî nêr e û di rewşa bangkirinê de ye.

Fatma non pojena. ‘Fatma nan dipêje.’ Li vir guvaş li ser kiteya dawî ye, nav jî mê ye û di rewşa xwerû de ye.

Fatma, ti çend serî ya? ‘Fatma, tu çend salî yî?’ Li vir guvaş li ser kiteya pêşî ye, nav jî mê ye û di rewşa bangkirinê de ye.

1.6.2 Guvaşa li ser Hevokê

Guvaşa li ser hevokê li gorî pêveberê tê dîyarkirin. Di hevokê de bêjeya berî pêveberê, tê guvaştin.

Mînak:

Mî vizerî çê de **saye** werde. ‘Min do li malê **sêv** xwar.’ “**Saye**” hatiye guvaştin’

Mî vizerî saye **çê** de werde. “**Çê**” hatiye guvaştin’

Mî saye çê de **vizerî** werde. “**Vizerî**” hatiye guvaştin’

Çê de vizerî saye **mî** werde. “**Mî**” hatiye guvaştin’

Nîşe: Di lêkerên datîf de pêveberê tê nava hevokê, lê dîsa bêjeya berî pêveberê guvaşê digire ser xwe.

Mînak:

Ez **vizerî** şîyo mektebe. ‘Ez do çûm dibistanê.’

Vizerî **ez** şîyo mektebe.

1.7 Kîtekirin (Syllabification)

Kîte ew deng in ku bi carekê ji devê mirov derdikevin. Dengdêrek bi serê xwe dikare bibe kîte, lê nedengdêr bi serê xwe nikare bibe kîte. Bi gotinek din ji bo çêkirina peyvekê divê hertim herfeke dengdêr hebe. Di zazakî de şeş cure kîte hene:

1. Kîteyên ku ji dengdêrekê pêk tên: **o, a, ê, î-ta, e-ke, a-ma**
2. Kîteyên ku ji dengdêrek û nedengdêrekê pêk tên: **em-ser, am-na-nî, en-dî, an-ka.**
3. Kîteyên ku ji dengdêrek û du nedengdêran pêk tên: **eşt, ard,**
4. Kîteyên ku ji nedengdêrek û dengdêrekê pêk tên: **ma, şî-ma, am-na-nî, rey-na**
5. Kîteyên ku ji nedengdêrek û dengdêrek û nedengdêrekê pêk tên: **weş, em-ser, rey-na, meş-te**
6. Kîteyên ku ji nedengdêrek û dengdêrek û du nedengdêran pêk tên: **şerm, germ, dest, kewt ‘ket’, merd ‘mir’, werd ‘xwar’, zîrç, velg ‘belg.’**

ENCAM

Wekî tê zanîn di her zimên de guhertin çêdibe. Di guhertina denga de gelek faktor hene. Hin faktor jixwe ji nav zimên; hin jî ji derveyê zimên tên. Armanca vê gotarê li ser faktorên guhertina denga ne bû; tenê me xwest ku bi giştî li ser fonolojîya zazakîya devoka Gimgimê rawestin.

Em dikarin bibêjin di navbera devoka Gimgimê û devokên din ên zazakî de ji aliyê guhertina dengên de cudahîyên herî mezin ev in:

1. Di devoka Gimgimê de dengê “a” pir caran diguhere dibe “o”.
2. Di guhertina dengên “c”, “j” û “z” de piranî meyl li ser dengê “j” ye.
3. Di devoka Gimgimê de dengê “ê” pir caran di hin devokên din de diftongayz dibe, dibe “ey”.
4. Di devoka Gimgimê de dengê:
 - a) “k” dibe “ç”.
 - b) “we” dibe “o”
 - c) “ûn” dibe “an”
 - d) “ûm” dibe “am”

ÇAVKANÎ

- Aksan, Doğan, *Her Yöniyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009
- Aygen, Gulsat, *Kurmancki/Zazaki Kurdish Grammar*. Languages of the World Materials 479, Munchen: Lincom Europa, 2010
- Bedir-Xan, Emir Celadet Alî û Roger Lescot; *Kürtçe Grameri, Doz Yayıncılık, İstanbul*.
- Çağlayan, Ercan, *Aşiretler Raporu'na göre Zaza Aşiretleri*, dnd. Zazalar, Kültür ve Kimlik, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ç. 1 İstanbul, Mart 2016.
- Çeko; *Razarê Dîmlîkî/Türkçe Açıklamalı Zazaca Gramer*, Berlin, 1996
- Çem, Munzur; *Türkçe Açıklamalı Kurmanca (Zazaca) Gramer*, Deng Yayınları, İstanbul, 2003
- Gündüz, Deniz; *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kurmanca/Zazaca Dil Dersleri*, Vate Yayınevi, İstanbul, 2009
- <http://varto.meb.gov.tr/ilcemiz.html> (dîroka ji înternetê girtine: 20. 01. 2017)
- Jacobson, C. M.: *Rastnustena Zonê Ma*, Vêjyaisê Tiji, 2001
- Malmîsanij, M. [Mehmet Tayfun]; *Kürtçede Ses Değişimi*, Vate Yayınevi, İstanbul, 2013
- Pamukçu, Fahri; *Gramere Zazaki (Zuwanrêznayî)*, Vejiyaisê Tiji, İstanbul, 2001
- Peter, Ladefoged û Keith Johnson, *A Course in Phonetics*, ç. 6, Wadsworth, Cengage Learning, Kanada, 2011
- Tan, Sami, *Rêzimana Kurmanckî, çapa berfirehkirî*, Enstituya Kurdî, ç. 2, 2011
- Thackston, W. M., *Kurmanji Kurdish, A Reference Grammar with Selected Readings*,
- Todd, Terry Lynn; *A Grammar of Dimili Also Known Zaza*, İremet Förlag, Stockholm, 2002
- Turgut, Harun; *Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi*, Bremen, 1997